

חובב אלסטר

איזהו עשיר?

שאלת האושר והעושר אצל חז"ל

א. פתיחה

שתי שאלות מעסיקות בצורה רחבה את העולם כפי שאנו פוגשים אותו כיום. האחת היא שאלת הרדיפה אחר הממון והרכוש, והשנייה היא הרדיפה אחר האושר והסיפוק. העיסוק בשאלות אלו גדל ככל שהזמן עובר. מצד העושר, פערים סוציו-אקונומיים הולכים ומתרחבים אל מול שחיתות מוסדית נרחבת במדינות רבות; ישנן השוואות חוזרות ונשנות של מדינת ישראל למדינות המערב וה-OECD במדדים שונים, זאת בכדי לעמוד לא רק על הפערים וההבדלים בינינו לבנים אלא גם על משמעותם ועל הלקחים שעלינו ללמוד מהם. מצד האושר, אחוז המדוכאים בעולם המערבי הולך גובר מול עינינו, ממש במקביל לעליית הפוסט-מודרנה ושבירת הזהויות.

יש ממשק לא קטן בין צירי העושר והאושר. דוגמה ממשית לכך היא תרבות הצרכנות. בתרבות זו מספר אלמנטים: הראשון, תרבות זו מעודדת את האדם להוציא כסף על מוצרים חדשים כל העת, דבר הנעשה בעזרת השקעה מסיבית בתחומי השיווק והפרסום מצד החברות, מה שמשפיע על האדם בצורה כלכלית. השני, אחד מיסודות ההנחה של תרבות הצרכנות היא שכדי להיות מוערך חברתית על האדם להתנהג ולהתלבש כפי שמצופה ממנו וכפי שמצופה מהחברה שבה הוא חי, המושפעת מסוכני תרבות רבים. תודעה זו גורמת לאדם לא להסתפק במה שיש לו, אלא תמיד לחשוב על הצעד הבא ועל התחלופה המהירה של המצב הקיים, בהווה.

במאמר זה אנסה להראות שהן ר' מאיר וחבריו במסכת שבת והן בן זומא במסכת אבות ניסו לתת תשובה לשאלת חיבור האושר והעושר. אמנם יותר מסביר להניח שכוחה של תרבות הצרכנות חזק יותר כיום מכפי שהיה בימי התנאים ובית-שני, אך מאידך ניתן גם להניח שכוחות סוציולוגיים דוגמת לחץ חברתי, הקשורים לעידוד צריכה מרובה, פעלו גם אז. זהו אינטרס ברור של הסוחרים, ואין סיבה להניח שהדבר השתנה במהלך הדורות. מלבד זאת, במישור הנורמטיבי, חז"ל ניסו לתת תשובה לשאלה "איזהו עשיר" כדי לדון בשאלה האם הגדרת העשירות היא הגדרה אובייקטיבית – הקשורה להגדרות קו עוני ומיקום ביחס לממוצע החברתי – או שמא לשאלה זו יש תשובות סובייקטיביות הנשלטות על-ידי כל אדם בתודעתו שלו ולא על ידי מודל כלכלי-מתמטי.

ב. הברייתא במסכת שבת

בגמרא במסכת שבת מצויה מחלוקת תנאים ביחס לשאלה המפורסמת, שמוזכרת גם במסכת אבות:

תנו רבנן: איזה עשיר?

כל שיש לו נחת רוח בעשרו, דברי רבי מאיר, סימן מ"ט ק"ס.

רבי טרפון אומר: כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות, ומאה עבדים
 שעובדין בהן.
 רבי עקיבא אומר: כל שיש לו אשה נאה במעשים.
 רבי יוסי אומר: כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו.
 [בבלי שבת, כה ע"ב]

רש"י סובר כי אמירתו של ר' מאיר מקבילה לאמירה המפורסמת של בן זומא:¹ "שמח בחלקו, אם מעט אם רב".² מהתבוננות ראשונית בברייתא עולה כי אכן דעתו של ר' מאיר דומה באופן יחסי לדעתו המפורסמת של בן זומא;³ ואילו שלושת התנאים האחרים סוברים אחרת, כל אחד בדרכו. בפשט הדברים, ר' טרפון סובר שהעשיר הוא אדם אשר הצליח להשיג מאה כרמים ומאה שדות, שבהם יעבדו מאה עבדים. ר' עקיבא סובר שאדם אשר זוכה לאישה נאה במעשים ייחשב עשיר. ור' יוסי משמע שכל אדם אשר יש לו בית-הכיסא סמוך למקום אכילתו.⁴ המשותף לכל אלו הוא שהעשירות המתוארת בדבריהם היא אובייקטיבית. קרי, ישנם תנאים חיצוניים ספציפיים אשר בעקבותיהם האדם הופך ל'עשיר'. לכאורה, לפי זה יש לומר כי שלושת התנאים האחרונים חולקים על דעת ר' מאיר. נראה שר' מאיר מדבר על מצב תודעתי שהאדם מצוי בו, ואין בעושר משום גורם חיצוני; ואילו שלושת התנאים האחרים מציינים תנאים ספציפיים ומדויקים לעושר.

מעבר לכך, נראה שיש בברייתא עצמה חלוקה בין דעתו של ר' מאיר ובין דעותיהם של שלושת התנאים האחרים. מה גם שבתוך נוסח המשנה, ההפסקה אשר מסמלת את הסימן של ראשי התיבות של ארבעת התנאים (מאיר, טרפון, עקיבא, יוסי) מגיעה אחרי דעתו של ר' מאיר וכאילו מפרידה בין דעתו לבין הדעות האחרות.⁵ יש להוסיף לכך את עצם הדעה אשר מוצגת בשם, שאצל ר' מאיר נראה שמדובר בתשובה אשר יכולה להיות מובנת בצורה פשוטה, ואילו אצל שלושת התנאים האחרים הדברים נראים כמשל. נסביר: למרות ההבדל בסגנון התשובה, דחוק להניח שניתן להבין את אמירותיהם כפשט בלבד, וזאת משתי סיבות. הראשונה היא כי מדובר באגדה – כלומר, זהו מקור בעל אופי לא הלכתי-נורמטיבי – ולכן יש לנסות ולעמוד על המסר אשר ארבעה מגדולי חכמי דור יבנה מלמדים אותנו.⁶ השנייה, כי אמנם אפשר להבין את סברותיהם של ר' טרפון ור' יוסי כתנאים אובייקטיביים לעושר: ר' טרפון – כפשוטו ממש,⁷ ור' יוסי – בכך שהעובדה שיש לאדם בית הכיסא⁸ סמוך לשולחנו מעיד על עשירות רבה באותה התקופה; אך כיצד נפרש את דעתו של ר' עקיבא? מדוע

¹ "איזהו עשיר? השמח בחלקו" (משנה אבות, ד, א).

² רש"י, שבת כה ע"ב, ד"ה נחת רוח בעשרו.

³ נעסוק בהשוואה ביניהם בהמשך הדברים.

⁴ השוו לבבלי בבא מציעא, קז ע"א.

⁵ עיון במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון עברית מראה שכתב היד המדויק ביותר הוא כתב-יד אוקספורד 366, ושם הסימן מ"ט ק"ס לא מופיע כלל. נדגיש כי בשאר כתבי היד, כגון כתב-יד מינכן 95, וכתב יד וטיקן 108 ועוד – הסימן מופיע, ובאותו המקום בברייתא כמו בגרסת וילנא המצויה לפנינו.

⁶ עיינו בהקדמת הרמב"ם לפרק חלק על שלוש הכיתות והיחס הנכון אל אגדות חז"ל.

⁷ דבר זה מסתדר היטב עם דמותו, שכן ידוע כי ר' טרפון היה עשיר, עיינו תוספתא כתובות, ה, א; מסכת כלה, א, כא.

⁸ אכן ר' יוסי הזכיר את בית הכיסא כמקום 'שיש להיות זהירים בו' (אוצר מדרשים (אייזנשטיין), חופת אליהו, עמ' 171).

אישה אשר מעשיה נאים מעידה על העושר של בעלה? אמנם ניתן להניח שאישה אשר עושה מעשים נאים מעידה על כך שאין לה טרחה רבה בעבודות הבית, כיוון שמשק הבית שלה מטופל היטב על ידי משרתים והיא אינה דואגת על פרנסה. אך זו פרשנות דחוקה, והיא אינה מתיישבת עם דמותו של ר' עקיבא, אשר היה עני מרוד רוב ימיו.⁹

ג. פירוש מהרש"א - עושר כאמונה בקב"ה

אל תוך הפער הזה נכנס מהרש"א בפירושו לסוגיה:

... נראה לפרש דמיירי בעושר שיש לו רב [הרבה] וכמו שאמר קהלת:
 "גם כל האדם אשר נתן לו הא-להים עושר ונכסים [וכבוד] והשליטו
 לאכול ממנו" וגו' (קהלת ה, יח). וז"ש [וזהו שאמר] שיש לו נחת רוח
 בעשור, דהיינו שנהנה מעושרו זה מקרי עשיר כמ"ש בהאי קרא [כמו
 שכתוב בפסוק זה]: "זה מתת א-לוהים הוא" (שם) ובהיפך אמר: "איש אשר
 יתן לו הא-לוהים עושר וגו' ולא ישליטנו הא-לוהים לאכול ממנו וגו'
 זה הבל" וגו' (שם ו, ב) ואינו מקרי עושר...
 [מהרש"א - חידושי אגדות, שבת כה ע"ב, ד"ה כל שיש לו נחת רוח]

לפי מהרש"א בדעת ר' מאיר, אדם עשיר הוא אדם אשר ה' נותן לו ליהנות מעשורו. כלומר, כל הרצון להיות 'עשיר' והרדיפה הכרוכה בכך היא מגוחכת במידת מה, כיוון שהמימוש של הדברים מגיע רק אם ה' יחליט להעניק לאדם גם את האושר מרכושו. ניתן להבין את דבריו בשני כיוונים שונים: הכיוון הראשון והפשוט, הוא שכל טרחה פיזית או נפשית שהאדם יעשה לא תועיל להנאה מן העושר כל עוד ה' לא ירצה בכך. בנקודה זו יש להדגיש כי מהרש"א מדבר על אדם אשר 'נהנה מעושרו' - כלומר, עושרו הפיזי כבר קיים,¹⁰ ו-ה' הוא זה אשר קובע האם האדם יזכה גם ליהנות ממנו. כך משמע גם ממדרש רבה:

"גם כל האדם אשר נתן לו הא-להים עושר ונכסים והשליטו לאכול
 ממנו" (קהלת ה, יח), א"ר פנחס: המדה הזאת אינה נוהגת בכל בני אדם
 אלא במי שירצה בו הקדוש ברוך הוא.
 [קהלת רבה, ה, כא]

התודעה המדוברת היא נפשית ולא פיזית, מאחר שמשמע מדבריו שהעושר הפיזי כשלעצמו איננו מספיק, וגם אם לאדם יש סכום כסף שמחשיב אותו כבר כעשיר באופן יחסי, כל עוד ה' אינו מעניק לו את נחת הרוח של העושר - הוא לא ירגיש עשיר לעולם.

⁹ שאילתות דרב אחאי, שמות, מ; בבלי נדרים, נ ע"א. השוו לוסף הסוגיה בנדרים שם, שנראה שהתעשר לקראת סוף ימיו. אך אדרבה, סיפורים אלו מעלים קושיה נוספת: אם התעשר בסוף ימיו, ולדעתו עושר הוא דבר חומרי, מדוע הוא אינו סובר כר' טרפון? כמובן הדברים תלויים בזמן שבו המימרה הזו נאמרה על-ידו, ואכמ"ל.

¹⁰ בנקודה זו מהרש"א חולק על רש"י, אשר טוען כי אותו 'נחת רוח בעושרו' הוא אדם אשר שמח בחלקו, אם מעט ואם רב.

הכיוון השני הוא להבין את דבריו כמתייחסים לתודעת האדם ולא למציאות האובייקטיבית: הדרישה מהאדם היא להפנים שהעושר איננו תלוי בו אלא ב-ה' – "מתת אֶ-לֵהִים היא". ברגע שהאדם מכניס עצמו לתודעה אמונית עמוקה של אמונה ב-ה' שבידו מפתח העושר, עצם האמונה כשלעצמה מובילה לשחרור מהרדיפה התמימית אחר העושר הפיזי, וכך מתאפשרת יצירת מקום לתודעה הנפשית שהעושר יגיע כמתת א-לוהים. עצם הפעולה הזאת ממשיכה אל האדם את העושר הנפשי. האמונה עצמה כוללת בשורשה הפקרה של האחיזה הבלתי מתפשרת בניסיון להשיג ולכבוש. ברגע שבו התודעה הנפשית של האדם מפנימה את חוסר היכולת לשלוט בצורה מלאה על המתרחש, אזי הוא 'מאמין'. ברגע זה הוא הופך למאושר, אושר המוביל לנחת רוח בעושרו הפיזי, ובמובן העמוק גם עשיר באמת – כדברי ר' יוסי.

לגבי המשך הגמרא, מהרש"א מפרש את דעות התנאים האחרות וטוען ששלוש התשובות הגיעו כדי לחזק את דעתו של ר' מאיר. למעשה, לא מדובר על ארבע דעות שונות, אלא שלוש אמירות שנועדו לפרט ולבסס את אמירתו של ר' מאיר, מה שמסביר גם את החלוקה של הברייתא ב'סימן' שמופיע באמצעו, בשונה מהרגיל. כולן מתייחסות לשאלה – 'מדוע האדם מבקש עושר?', וכולן עונות עליה בצורה צינית: 1. ר' טרפון אומר שהיא נאמרה בדרך גוזמה, בכדי ללמד שאוהב כסף לא ישבע כסף, ולכן אדם אשר מרבה נכסים לא בהכרח יהיה מאושר. 2. ר' עקיבא מלמד שמי שמבקש עושר לצורך פרנסת אשתו, לעולם לא יהיה עשיר באמת מאחר שאין סוף לרצונותיה. לכן, העשיר האמיתי הוא זה אשר אשתו 'נאה במעשיה' במובן של מסתפקת במועט ולא רוצה להוציא כסף כל העת אלא שמחה בחלקה עם בעלה (מהרש"א מביא כדוגמא את ר' עקיבא עצמו עם אשתו). 3. ר' יוסי מתייחס בדרך גוזמה לשאלה ומביא לשם כך דוגמה מהתחום שבו אדם מתעשר כביכול על מנת לשמור כסף ליום פקודה שבו יהיה חולה ויהיה נזקק לכסף. על כך ר' יוסי אומר שאין שיעור לאדם אשר מנסה לממן חולי, והכסף עתיד ממילא להתבזבז כולו על ידו. לכן, העצה היא להימנע מהגעה לידי חולי, וזאת על ידי שמירת הבריאות. זאת אפשר לוודא על ידי הצמדת בית הכיסא לשולחן האוכל, וכך לא להגיע לידי חולי.¹¹

מדברי שלושת החכמים האחרים מחווקת דעתו של ר' מאיר: החיבור שבין העושר לאושר תלוי לחלוטין ברצונו של ה'. גם אם האדם אוסף ממון רב ומתכנן לשמור אותו לעת צרה (במקרה של חולי, לפי ר' יוסי) או כביטחון מפני ההוצאות המרובות שעתידות להיות לאשתו (לפי ר' עקיבא¹²), תכנוני האדם יכולים להשתנות בן לילה בשל נסיבות שונות, ולכן העושר האמיתי יכול להיות תלוי אך ורק באמונה ב-ה' כגורם היחיד אשר יכול להביא לנחת רוח בעושרו של האדם.

מסתבר שמלבד ההשפעה הנפשית, לאמונה יש גם השפעה קונקרטיט ופרקטיט על האדם. אחת האמירות המפורסמות במסכת אבות עוסקת בנושא זה:

הוא [ר' טרפון] היה אומר: לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין ליבטל ממנה. [משנה אבות, ב, טז]

¹¹ שם, ד"ה כל שיש לו ק'.

¹² השו"ב בבבלי נדרים, נ ע"א, ושם מופיע שאשתו של ר' עקיבא הייתה בת כלאב שבוע, שהיה מעשירי ירושלים כפי שמתואר בבבלי גיטין, נו ע"א. פרשנותו של מהרש"א עומדת במבחן ההיסטוריה, שכן היה ניתן לחשוב שאשת ר' עקיבא, אשר התרגלה לחיי מותרות בבית אביה תמשיך להיות בצורה הזו גם לאחר שנישאה ויצאה מרשות אביה. אך הגמרא בנדרים מוכיחה אחרת, ובאמת מסקנתו של ר' עקיבא תהיה שהשילוב בין האושר לעושר יתגשם רק בצורת ביטחון ב-ה'.

התודעה של האדם צריכה להיות כזו שמצד אחד הוא צריך לעמול כדי להשיג הרבה ולממש את מטרתו, ומאידך עליו לדעת כי 'אין עליו המלאכה לגמור' – הוא לא מסוגל לבצע את כל המלאכה לבדו,¹³ וגם אין הוא אמור לעשות כן או לחיות בתודעה שכזו. אדם אשר סבור כי כלל המלאכה אמורה להיעשות על ידו בלבד לעולם לא יצליח לחיות בתודעה שישנה 'מתת א-לוהים' אשר תקבע מי יהיה עשיר ומאוס ומי לא. עצם התודעה של 'לא עליך המלאכה לגמור' משמעה שפעולת האדם לבדו לא יכולה להשיג הכול בעצמה, וממילא תודעה זו פותחת פתח לאמונה ב-ה' (כמו שהיא גם נובעת ממנה). נמצא אפוא שתנועה נפשית זו מובילה, כפי שמלמד ר' טרפון, גם לשחרור פיזי מעמל מוגזם, עד כדי שחיקה וחוסר איזון גופני.

מעיון בפסוקים שמהרש"א מביא מספר קהלת ניתן לראות שאושרו של האדם באמת תלוי אך ורק ברצונו של ה'. מחד:

גַם כָּל הָאָדָם אֲשֶׁר נָתַן לוֹ הָאֱ-לֹהִים עֵשֶׂר וּנְכֹסִים וְהִשְׁלִיטוּ לְאָכַל מִמֶּנּוּ
וְלִשְׂאֵת אֶת חֶלְקוֹ וְלִשְׂמַח בְּעַמְלּוֹ, זֶה מִתַּת אֱ-לֹהִים הִיא.
[קהלת ה, יח]

ומאידך:

אִישׁ אֲשֶׁר יִתֵּן לוֹ הָאֱ-לֹהִים עֵשֶׂר וּנְכֹסִים וְכָבוֹד וְאִינּוֹ חָסֵר לְנַפְשׁוֹ מִכֹּל
אֲשֶׁר יִתְּאֵוֶה וְלֹא יִשְׁלִיטֵנּוּ הָאֱ-לֹהִים לְאָכַל מִמֶּנּוּ כִּי אִישׁ נִכְרִי יֹאכְלֵנּוּ,
זֶה הַכֹּל וְחֻלֵי רַע הוּא.
[שם ו, ב]

נשים לב להבדל קטן בין הפסוקים. בפרק ה נאמר במפורש, כפי שדייק מהרש"א, שהשמחה בעמלו של האדם תהיה רק על ידי מתת הא-לוהים. אך בפרק ו נאמר דווקא שאם ה' 'לא ישליט' לאדם לאכול מנכסיו ופירותיו הרבים, אזי זהו הבל ורעות רוח. כלומר, אם ה' אכן 'ישליט' לאדם לאכול מפירותיו הרי שזהו עניין חיובי. לכאורה, הדברים אינם כפי שפירש מהרש"א, שאמנם לאדם יהיה עושר רב והוא אף יזכה לאכול ממנו, אך לא תהיה לו נחת רוח בעמלו. אלא, מהפסוק עולה כי רצון ה' ישפיע על האכילה עצמה – "וְהִשְׁלִיטוּ לְאָכַל מִמֶּנּוּ" – ולא על ההנאה ממנה. נעייין בפירושו רש"י על הפסוק:

שִׁיחַ שִׂמְחָה בְּחֶלְקוֹ לְמִצּוֹא קוֹרֵת רוּחַ בְּעֵשְׂרוֹ כִּי שׂוֹאֵף לַעֲשׂוֹת וְלִהְרַבּוֹת
הוּן כְּעֵינֵן שְׂנֵאמֵר: "וְהוּא כְּמֹת וְלֹא יִשְׁבֹּעַ" (חבקוק ב, ה) וגם לא
ישליטנו לעשות צדקה לאכול הימנה לעתיד ואיש נכרי יטול אותו ממון
ויעשה בו צדקה ויִהְיֶה מִמֶּנּוּ.

[רש"י, שם, ד"ה ולא ישליטנו]

לסיכום דעת המהרש"א, כל הדעות מציגות בעיקרן אמירה אחת, כאשר שלושת התנאים האחרונים אינם חולקים על ר' מאיר אלא רק מפרשים ומרחיבים את דעתו. העושר המדובר הוא עושר תודעתי ולא פיזי, ואדרבה, שאלת הגמרא היא על אדם עשיר בצורה פיזית שרוצה גם להיות עשיר נפשית.

¹³ עיינו בפירושי רש"י ורבנו יונה על אתר. לעומת זאת, הרמב"ם מפרש שכל המשנה עוסקת בעולם הבא.

התשובה לשאלת העושר תהיה 'נחת רוח' אשר קשורה ישירות לאמונה ב-ה' ול'מתת א-לוהים' שתלויה באמונה. מהרש"א מחבר בין העושר לאושר ומבחינתו העושר הפיזי תלוי באושר נפשי הכרוך באמונה ב-ה'.¹⁴ אם כן ראינו שניתן להבין את אמירתו של ר' מאיר ביחס לעושר בשתי דרכים שונות: 1. נחת הרוח שבעושר מגיעה רק כמתת א-לוהים. 2. עצם האמונה ב-ה' וההפנמה שממונו של האדם הגיע אליו רק בזכות ה' מובילה בפני עצמה לנחת רוח בעושר.

ד. פירוש ר' יוסף חיים - חיצוניות אל מול פנימיות

הבן יהוידע¹⁵ מתייחס גם הוא לגמרא ונותן שתי פרשנויות לדעותיהם של התנאים. הוא פותח בקושיה על פירושו של רש"י, שכאמור הקביל בין אמירתו של ר' מאיר לזו של בן זומא (במסכת אבות):

וי"ל [ויש להקשות], לפי זה דברים אלו הן-הן דברי בן זומא במתניתין דאבות "בן זומא אומר איזהו עשיר השמח בחלקו" ומה חידש ר"מ [רבי מאיר] בזה? ועוד, למה נקיט לשון 'זה' – לימא [שיאמר] בפירוש 'השמח בחלקו'?

[בן יהוידע, שבת כה ע"ב]

אם אכן אמירותיהם זהות, מה ר' מאיר מחדש בתשובתו? ועוד, יש להניח כי ר' מאיר¹⁶ הכיר את אמירתו של בן זומא והיה יכול לעשות בה שימוש כתשובה לשאלה. אם כן, מדוע שינה את נוסח הדברים? מכאן הוא מסיק שהשינוי נובע מכך שדעתו של ר' מאיר שונה:

... דלשון 'נחת רוח' יאמר על הנאה ותענוג פנימי הנכנסים תוך הגוף אבל הנאה ותענוג חיצוני אין זה מתואר בשם נחת רוח והנה יש אדם עשיר שהעושר שלו גורם לו טרחה ויגיעה הרבה שמרבה בעסקים גדולים והכל עושה בידו וטורח בהם בימים ובלילות, אין זה נחשב עשיר אלא זה עבד נרצע לממונו, שהוא משרת לממונו ימים ולילות, ואע"פ שרואה שיש לו הנאה מיגיעה זו שמתרבה ממונו בכך, אין זו הנאה הנכנסת לתוך פנימיות הגוף אשר נקראת נחת רוח, אלא היא הנאה חיצונית. אבל אדם עשיר שאינו מעמיס על עצמו עבודת משא העסק של המסחר, אלא יש לו משרתים שכירים אצלם שהם נושאים עול המשא שלו בכל דבר, והוא בעל הממון יושב במנוחה תמיד ורואה העסק בלבד, הנה זה נחשב עשיר שיש לו נחת רוח מעושרו, כי הנאתו היא הנאה פנימית, וכמו שאמר הכתוב "ברבות הטובה רבו אוכליה" (קהלת ה, י) – הם המשרתים המתעסקים ולוקחים פרס מן הטובה

¹⁴ ייתכן להסיק מתוך דבריו גם להפך, שהאושר הנפשי אמור להוביל לעושר פיזי, אך הוא אינו מקיש בצורה הזו, וזו דעת רש"י שעליה הוא חולק.

¹⁵ ר' יוסף חיים (המאה ה-19, עיראק), המכונה 'הבן איש חי'.

¹⁶ ר' מאיר היה מתלמידי ר' עקיבא, בן הדור הרביעי לתנאים. ראו: בבלי הוריות, יג ע"ב; בבלי סוטה, כ ע"א. ועיינו בבלי סנהדרין, יד ע"א, ושם מופיעה סמיכתו על ידי ר' יהודה בן בבא יחד עם ארבעה חכמים נוספים בדור שאחרי החורבן.

ההיא, ומה יתרון לבעליה כי אם ראות עיניו, ר"ל [רוצה לומר] אימתי יש יתרון לבעליה זה אותו שאינו עוסק ויגיע בה, אלא דווקא יש לו ראות עיניו בה, אבל עסק ויגיעת ידים ורגלים אין לו בה.

[שם]

פרשנותו הראשונה היא שכאשר בן זומא עונה לשאלת 'איזהו עשיר' הוא מדבר על שמחה חיצונית, שהיא אמנם חשובה בהיותה נותנת לאדם סכום מסוים, אובייקטיבי, ההופכת אותו לעשיר ביחס לחברה שמסביבו;¹⁷ עושר קלאסי, כפי שאנו מכירים את המושג כיום. אך ר' מאיר מדבר על 'נחת רוח', המייצגת שמחה פנימית ועמוקה יותר. בדומה למהרש"א, הבן יהוידע סובר כי הנחת היסוד של הגמרא היא שהשאלה נשאלת כלפי אדם עשיר אשר מחפש נחת רוח במצבו כעשיר. תשובתו פרקטית למדיי: נחת הרוח שבעושר לא יכולה להתקיים כל עוד האדם מטריח את עצמו בעבודתו. שאיפתו של האדם צריכה להיות הגעה למצב שבו הוא יכול להעסיק עבדים ומשרתים רבים אשר יעבדו למענו, כדי שהוא יוכל להימנע כלל מטריחה עבור ממונו. כך, בהמשך דבריו, מתפרשים על ידו גם אמירותיהם של שלושת התנאים האחרים – העושר המרובה שכל אחד מהם מזכיר בדבריו יגרום לכך שהאדם לא יצטרך לטרוח ולעמול כמעט בשום דבר ביחס למלאכתו, וכך יוכל להגיע לנחת רוח, שמשמעותה היא השמחה של האדם במה שהשיג וקנה ושאליו הגיע בחייו; זאת לאו דווקא ביחס לסובבים אותו, וללא תלות בהגעה לכמות מסוימת של רכוש.

ובאופן אחר [...] שיש לו נחת רוח בעושרו והיינו נחת לשון השפלה כמו 'ומפני שמי נחת הוא' (מלאכי ב, ה) ר"ל שאינו מתגאה בעושרו שאז עשרו מתקיים אצלו אבל מי שיש לו גבהות רוחא בעושרו הרי זה פורח מידו וכל העומד להינטל כנטול דמי.

[שם]

הפרשנות השנייה, המעט יותר דרשנית, היא שאותה נחת רוח שר' מאיר התייחס אליה היא ההשפלה וחוסר הגאווה. בזמן שהאדם מתעסק במלאכתו הוא צריך להקפיד לשמור על קביעות העסק בתורה, וכך תגיע לו גם נחת רוח בעושרו. זאת משום שהעיסוק בתורה הוא תיקון הרוח, ותיקון הרוח יוביל לענווה ולהשפלה (חיובית, של הגאווה). כל עוד האדם מתגאה בעושרו הוא לעולם לא יוכל להיות 'עשיר' באמת. יתרה מכך, אדם המתגאה בעושרו סופו שממונו יפרח מידו, וכך האדם ימצא עצמו כשאינו בידו מאומה. קביעות העסק בתורה היא סם המרפא למחלה זו.¹⁸

עצם הגאווה מעידה על חוסר באמונה, זאת מכיוון שכאשר האדם מתגאה באותו הרגע הוא קובע שהוא מצוי מעל אדם אחר בתכונה או מעשה מסוימים. בכך הוא למעשה כופר בשוויון שנקבע על ידי

¹⁷ בדבריו אין התייחסות ישירה לדברי בן זומא, אך מהדגשתו את משמעות הביטוי שר' מאיר השתמש בו, וכן מכך שבהתחלה הוא מעמת בין הביטויים השונים של שני החכמים, ניתן להבין ממילא את התייחסותו הכללית (גם אם לא המפורטת) לביטוי 'שמח בחלקו'.

¹⁸ ראו בהמשך דברי מהרש"א שם.

הקב"ה בבריאתו את כל בני האדם בצלם א-לוהים. תודעה זו קשורה לחוסר אמונה בא-לוהים עצמו.¹⁹

20

נשים לב כי שתי התשובות אומרות דברים שונים לגבי מהות העושר ונחת הרוח שמצויה בו. הפרשנות הראשונה סוברת כי הדרך להשגת נחת הרוח שבעושר תלויה בגורמים חיצוניים; עושר מספיק אשר יאפשר לאדם לשכור עבדים ומשרתים אשר יטרחו במלאכה למענו. כלומר, לא כל אדם יכול להגיע לנחת רוח בעושרו, ורק לעשירים יש פוטנציאל להגיע לנחת רוח. ממילא, רק אדם בעל סכום ממון מספיק אשר גם ידע לעשות שימוש בעובדיו בצורה יעילה יוכל להיות 'עשיר', לפי הגדרת ר' מאיר. לעומת זאת בתשובה השנייה, כל עוד יש לאדם חוסר גאוה בעושרו, מה שנעשה על-ידי לימוד תורה והפנמה ערכית, הוא יוכל להשיג את אותה נחת רוח ולא לאבד את ממונו, כפועל המותנה בהתנהגותו. כלומר, בשונה מהתשובה הראשונה העוסקת בעושר אובייקטיבי, בתשובה השנייה לא מדובר בעשירים אובייקטיביים, אלא בעשירים סובייקטיביים. בנוסף, התשובה הראשונה מדברת על עניין חיצוני לאדם ולתודעתו בעולם; היא נותנת עצה פרקטית אשר אמורה לאפשר לאדם העשיר להשיג נחת רוח. אך התשובה השנייה אומרת שאין מדובר בעניין חיצוני גרידא. מובן שפעולת הגאווה מתבטאת כלפי חוץ, במעשיו של האדם, אך מדובר גם וראש-לכל בתודעה נפשית כלפי הכסף ומה שהוא מייצג בחברה. שוב, כפי שראינו בדברי מהרש"א, היחס הנפשי של האדם כלפי כספו עתיד להוביל אותו לכיוון של נחת רוח בממונו, או לחלופין, איבוד כל הונו.

אם נחזור לתחילת דבריו של הבן יהודע, נראה כי בהשוואת תשובתו של ר' מאיר לבן זומא עולה שוני בין דעותיהם. השוני הוא שבן זומא מדבר על עונג ונחת חיצוניים, והאדם אשר שמח בחלקו הוא אדם אשר שמח באותם טובין חיצוניים. לעומתו ר' מאיר אומר שהעשיר צריך הנאה ותענוג פנימיים, ולכן הוא צריך שתהיה לו נחת רוח בעושרו, שהיא תכונה פנימית-נפשית.

לסיכום דבריו, המסר המרכזי הנלמד מדברי הבן יהודע הוא שניתן להסתכל על העושר בשתי צורות שונות. ניתן להסתכל על העשיר אשר רוצה להשיג נחת רוח בתור עניין פרקטי, כלומר שהעשיר צריך לתכנן את התנהלותו הכלכלית בצורה נבונה בכדי להשיג את אותו הנחת. מאידך גיסא, ניתן לראות בנחת הרוח שבעושר עניין אשר תלוי בהתנהלותו הרוחנית של האדם. לעולם לא תהיה לאדם נחת רוח בעושרו אם לא ישכיל שלא להתגאות בעושרו וישמח וייהנה ממה שיש בידו.

ה. בן זומא - עשירות כיצירה

לאחר שעיינו באגדה המובאת במסכת שבת, נעבור לעיין בתשובה המוכרת של בן זומא לשאלה 'איזהו עשיר', המופיעה במסכת אבות כחלק מרצף אמירות בסגנון דומה:

בן זומא אומר: איזהו חכם? הלומד מכל אדם, שנאמר: "מכל מלמדו
השכלתי" (תהילים קיט, טז). איזהו גבור? הכובש את יצרו, שנאמר:

¹⁹ זו אולי בסיס התפיסה אשר מובילה את הרב קוק לראות את הגאווה כעבודה זרה וממילא גם כחוסר באמונה בקב"ה, זאת בשונה מכמעט כל מידה אחרת שאותה הוא יכנה 'מחשבת עבודה זרה' או עם הסתייגות מסוימת. ראו למשל: הרא"ה קוק, שמונה קבצים, ירושלים תשס"ד, א, תתפו; ג, קב; ו, קפו.

²⁰ עיינו בראשית ט, ו על בריאת האדם בצלם, וכן במשנה סנהדרין, ד, ה; הרב א"א דסלר, מכתב מאלהו, בני ברק תשכ"ה, חלק א, עמ' 32.

"טוב ארך אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר" (משלי טז, לב). איזהו עשיר? השמח בחלקו, שנאמר: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (תהילים קכח, ב), אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא. איזהו מכובד? המכבד את הבריות, שנאמר: "כי מכבדי אכבד ובוזי יקלו" (שמואל א' ב, ל).

[משנה אבות, ד, א]

השאלה הראשונה העולה מלימוד המשנה היא: כלפי מי נשאלות כל השאלות הללו? האם הן נאמרות כאמרות חכמה ומוסר כלליות, כמו משניות רבות אחרות ממסכת אבות, או שמא יש להן קהל יעד ייחודי? ר' עובדיה מברטנורא נותן תשובה לדבר: "הראוי לו להתהלל בעושרו".²¹ תשובה זו של ברטנורא גורמת לתוויה באי-נוחות. לכאורה היה ניתן לחשוב כי השאלה נשאלת כלפי כל אדם ולא רק כלפי העשיר בלבד. אמנם כבר ראינו בדעת מהרש"א על האגדה במסכת שבת כי ההתייחסות של ר' מאיר היא כלפי האדם אשר ראוי לו 'להתהלל בעושרו', אך שם ההתייחסות לעשיר בלבד הייתה רק בתשובתו של ר' מאיר או בהבנתו של ר' מאיר את השאלה. כאן פרשנותו של ברטנורא מתייחסת כך לשאלה מראשיתה.²²

לעומתו, רש"י מציג גישה אחרת כלפי הדברים ומוסיף רובד נוסף. כבר במסכת שבת רש"י כתב כי השאלה 'איזהו עשיר' נשאלת כלפי כל אדם ובכל מצב ממוני נתון, "אם מעט אם רב".²³ בן זומא אינו פונה לעשירים בלבד אלא הוא פונה בקריאה רוחנית כלפי כל המעמדות הכלכליים בחברה. רש"י הוסיף על דבריו אלו וניסה להסביר את משמעות האמירה של בן זומא, כמו גם את פירוש הפסוק שהוא מביא. רש"י הבין שהאדם צריך להיות שמח בחלקו, ולא משנה מהו חלקו, כאשר הדגש הוא על השמחה עצמה. כמו במסכת שבת, נראה שרש"י מבין בצורה שונה גם את המימרה במסכת אבות,²⁴ שההנאה של האדם היא ממה שיש לו בחלקו, מבלי לייחס חשיבות לטרחתו של האדם להשגת ממונו. אדרבה, ניתן להסיק מדבריו כאן ומדבריו במסכת תמיד (שבה נעסוק בהמשך) שמתנת ה' היא זו אשר קובעת לאדם את ממונו, ומתוך כך את עושרו, הפיזי והרוחני. וכך הוא כותב:

בחלק שהקב"ה מזמין לו הכל נוטל בעין יפה. נ"א [נוסה אחר]²⁵ שיש לו חירות נפש ולב טוב באותו חלק שהקב"ה מזמין לו בין טוב בין רע בין רב בין מעט ואינו מצטער להיות רודף ולהוט לאצור ולקנות יותר מחלקו, ואילו לא היה שמח מיגיע כפיו שהוא אוכל מאי אשרי איכא אפילו עשיר שבעשירים ודואג ועצב בחלקו הרי הוא כעני שבעניים אלא ודאי באכלו בשמחה קאמר.

²¹ פירוש ר' עובדיה מברטנורא, שם, ד"ה איזהו עשיר.

²² עיינו בפרשנותו על שאר המשנה, שם הוא מתייחס לכל השאלות בצורה הזו. כלומר, המשנה לא עוסקת בדרך הטובה להשגת התכונה, אלא בשאלה מי ראוי לו להתהלל בתכונה אותה כבר השיג.

²³ ראו לעיל, הערה 2.

²⁴ וראיה לכך היא שרש"י בבבלי תמיד, לא ע"ב, על המימרה 'איזהו עשיר השמח בחלקו', מפרש: "במה שנותן לו המקום". נעניין בגמרא זו בהמשך הדברים.

²⁵ כנראה הכוונה לפירוש אחר. אך ראו בסמוך.

[רש"י, אבות ד, א, ד"ה השמח בחלקו]

שני הפירושים מכוונים לאותו מקום; עושרו של האדם תלוי ב-ה', בין אם זה עושרו הפיזי (פירוש ראשון) ובין אם זה הרוחני (פירוש שני). רש"י מפרש את המילים "יִגְיַע כְּפִיךָ כִּי תֹאכַל" – יגיע כפיך הוא מה ש-ה' מעניק לאדם. בין אם טוב ובין אם רע, בין אם מעט ובין אם רב, האדם צריך לשמוח במה ש-ה' נותן מבלי להתעצב על מה שלא קיבל. חוסר הרדיפה אחר מה שאינו נצרך לאדם, מה שלא התקבל מאת ה', הוא זה אשר הופך את האדם לעני, נפשית ורוחנית.

למרות גישתו זאת של רש"י, אני מעוניין להציע כיוון אחר בפרשנות דבריו של בן זומא. תחילה נעיין בפסוק שבן זומא מביא כראיה לתשובתו: "יִגְיַע כְּפִיךָ כִּי תֹאכַל אֲשֶׁרֶיךָ וְטוֹב לְךָ". מי הוא האדם אשר טוב לו ושמחבר המזמור משבח אותו? זהו האדם אשר טורח ביגיע כפיו ונהנה ממנו. לפי זה, האושר נובע מתוך ההנאה מהיצירה האישית. 'השמח בחלקו' הוא השמח ביצירתו.

אך אם נדייק מעט בדבריו של בן זומא, נראה כי מהפסוק עולה כי השמחה של האדם יכולה לנבוע אך ורק מיצירתו העצמית,²⁶ 'יגיע כפיך' דווקא, ולא משום גורם אחר. אם האדם עמל, עמלו מוציא פירות והוא זוכה ליהנות מהן – רק אז טוב לו לאדם, והוא עשיר ומאושר – "אֲשֶׁרֶיךָ וְטוֹב לְךָ". מודגשת כאן העובדה כי מדובר דווקא ביגיע הכפיים האישי ולא הנאה מיגיע כפיהם של אחרים;²⁷ ניתן ליהנות מיגיע כפיים של אחרים, אך הדבר לא ייחשב לעושר לפי בן זומא לפי פירושו. הגמרא במסכת ברכות מרחיבה את האמירה הזו בעקבות הפסוק ואף מקצינה אותה:

ואמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא: גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים, דאילו גבי ירא שמים כתיב: "אשרי איש ירא את ה'" (תהילים קיב, א), ואילו גבי הנהנה מיגיעו כתיב: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (תהילים קכח, ב) – 'אשריך' בעולם הזה, 'טוב לך' לעולם הבא; ולגבי ירא שמים 'טוב לך' לא כתיב ביה.

[בבלי ברכות, ח ע"א]

יש מעלה גדולה להנאה של האדם מיגיע כפיו, ואפילו יותר ממעלתו של ירא שמיים. כוח היצירה הוא אחד מן הכוחות הנעלים והחזקים שבאדם, והוא תורם להנעת וקידום האנושות כולה. כוח היצירה הוא זה אשר דוחף להתפתחות ושכלול, הולדת ילדים ועוד.²⁸

הגמרא במסכת תמיד מבחירה ומבססת קריאה זו של דברי בן זומא. נעיין בסוגיה זו: עשרה דברים שאל אלכסנדרוס מוקדון את זקני הנגב, אמר להן: [...] אידין מתקרי [מי נקרא] חכים? אמרו ליה: איזהו חכם – הרואה את הנולד. אמר להם: אידין מתקרי גבור? אמרו לו: איזהו גבור – הכובש

²⁶ עיינו פירוש רד"ק על תהילים קכח, ב.

²⁷ ניתן להבין דברים דומים מהממירה של ר' עקיבא במסכת שבת: "ר' עקיבא היא, דאמר: עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות" (בבלי שבת, קיח ע"א). ר' עקיבא מתייחס לסעודות שבת, וטוען כי אדם צריך להפוך את אוירת השבת שלו לחול ממש, כל זאת בכדי שלא להזדקק לבריות. אמנם הדברים אמורים כאן על היזקקות במובן של צדקה וגמילות-חסדים, אך ניתן להבין כי הצדקה מונעת מן האדם את ההנאה מיצירתו העצמית ויגיעתו במלאכת כפיו.

²⁸ נרחיב בעניין זה בהמשך. ועיינו הרב י' שרלו, בצלמו: האדם הברוא בצלם, ירושלים 2009, עמ' 31-34.

את יצרו. אמר להן: אידין מתקרי עשיר? אמרו ליה: איזהו עשיר –
השמח בחלקו.

[בבלי תמיד, לא ע"ב]

אלכסנדר מוקדון שואל את זקני הנגב עשר שאלות, וביניהן שלוש שאלות הזוהות לחלוטין לשאלות שעליהן עונה בן זומא במסכת אבות. לא זו אף זו, התשובות של זקני הנגב חוזרות בניסוח זהה לדבריו של בן זומא. נראה להניח שבן זומא מצטט את דבריהם של חכמי הנגב.²⁹

לפי מהרש"א, שאלות אלו מסמלות נטייה מיוחדת שהייתה לאלכסנדר:

ונראה דאלו השאלות כלפי עצמו שאלם שישבחו ויהללו אותו בהן לפי שהיה חכם בחכמת הפילוסופיא שהיה תלמידו של אריסטוטלוס והיה גבור כובש כמה ארצות וגם עושר בנכסים שאסף במלחמה. אבל הם השיבו לו ע"פ מ"ש [על פי מה שאמר] הכתוב: 'אל יתהלל חכם בחכמתו וגו' כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל' גו' (ירמיהו ט, כב-כג), דהוא תכלית ואושר האמיתי. וז"ש לו כששאלן שישבחו אותו בחכמתו הפילוסופיא, א"ל [אמרו לו] דאין זה חכם אמיתי אבל הרואה את הנולד שהוא מביט ורואה לתכלית שהוא נולד לבסוף דהיינו וידוע אותי הוא החכם האמיתי. ואח"כ שאלן איזו גבור שישבחו אותו על שכבש כמה ארצות והשיבו לו שאין זה גבורה אמיתית אלא כובש את יצרו כדמייתי לה מקרא בפ"ג [בפרק ג] דאבות וכן קא"ל [אמר להם] איזהו עשיר כו' שישבחו אותו בעושר, וא"ל שאין זה עושר אמיתי הבא לו בגזילה במלחמה, אבל זה השמח בחלקו ונהנה מיגיע כפו [...] זהו עושר האמיתי.

[מהרש"א – חידושי אגדות, שם]

אלכסנדר שואל את השאלות כדי להראות לזקני הנגב שהוא השיג זה מכבר את התכונות שעליהן הוא שואל, ושאלותיו נועדו כדי שישבחו אותו עליהן: חכם, שהרי היה תלמיד של אריסטו; גיבור בכך שניצח במלחמות, ועשיר בכך שכבש ארצות רבות. אך חכמים מורידים את גאוותו ברמיזה ועונים לו שכל הדברים אשר הוא חושב שהוא השיג – אינם בני קיימא. בחלק הנוגע לעניינינו, זקני הנגב מוכיחים את אלכסנדר מוקדון שהוא לא באמת שמח בחלקו ולא באמת יכול להיות שמח בחלקו, ומכורח אלו הוא לא באמת עשיר; זאת מפני שהארצות אותן הוא כבש לא באמת שייכות לו. אלכסנדר בעצמו לא קנה את האדמות הללו, ובוודאי שלא יצר אותן, אלא רק גזל אותן במלחמה – ולכן הוא לא יכול ולא יוכל להכריז על ארצות אלו, 'שלי הן'. מי שעבד ועמל קשה יש לו זכות להכריז ולומר שהדבר שהשיג

²⁹ שכן אלכסנדר מוקדון חי במאה ה-4 לפני הספירה, ואילו בן זומא חי כ-600 שנה לאחר מכן במאה ה-2 לספירה ביבנה, בן דורם של ר' עקיבא ור' אלעזר בן עזריה (עיינו משנה ברכות, א, ה; בבלי חגיגה, יד ע"ב; ועוד); אומנם ייתכן ואין לראות במקור זה תיאור היסטורי אמין, אלא אגדה שבה חז"ל רצו להעביר מסר מסוים והלבישו אותה על דמויות היסטוריות ממשיות. במקרה זה, ייתכן גם להניח להפך – שהבבלי לקח דבריו ממסכת אבות. בין כך ובין כך, הניסוח בשני המקומות זהה ונראה שאין מדובר במקרה.

שייך לו. השמחה האמיתית אפשרית רק כאשר האדם נהנה מיגיע כפיו; קרי, כאשר האדם יוצר את 'נקודת נשמתו' במציאות, ומוסיף לעולם את הנקודה שרק הוא יכול להוסיף.³⁰ פרשנויות עכשוויות רבות מבינות את אמירתו של בן זומא בצורה אחרת. הן מנתקות את אמירתו של בן זומא מהפסוק שהוא מביא, וסוברות כי העשיר הוא האדם שמסתפק במה שיש לו (בדומה לפירוש רש"י),³¹ או שעושר אינו תלוי בכסף או ברכוש אלא בהרגשה בלבד.³² אך נראה שפרשנויות אלו לוקות בחסר, שהרי הפסוק שבן זומא מביא מאיר שהשמחה תלויה בעמל האדם וביגיע כפיו, השגת 'חלקו' בעמלו. רק אז יכול להיות האדם שמח, בין אם השיג מעט ובין אם השיג הרבה. המאמץ האנושי וניצול היכולת והפוטנציאל הגלום לכבוש ולהשיג הוא עצמו השגת העושר.³³ ניתן להרחיב את הדברים ולומר כי יגיעת הכפיים המתוארת בפסוק יכולה להתכתב עם הבנה של המקום האישי אשר כל פרט יכול להשיג בעצמו בלבד. אם נניח שלכל אדם יש נקודה מיוחדת³⁴ אשר רק הוא יכול להגשימה, אזי לפי בן זומא ניתן לראות את הכמיהה לעושר כשליחות א-לוהית. הקב"ה החליט להעניק לפרט יכולות מסוימות והוא מצפה מהאדם לפעול בעזרתן ולהשיג הישגים, ואף 'לאכול' מאותו הישג. העשירות היא לא רדיפה אינסופית אחר האושר או העושר האובייקטיבי, שתמיד הינו למעשה יחסי לחברה, אלא תמיהה מתי אהיה 'עשיר' בהווה מבחינת החוויה והתחושה. תחושה זו יכולה להגיע כאשר יש לאדם רכוש רב או מעט, בתחילת החיים או בסופם. הכול תלוי בחוויית ההווה אותה האדם חווה ובשמחה מהעמל האישי.

מעניין לראות שיש עוד משנה באבות אשר מזכירה את הביטוי 'שמח בחלקו':

והתורה נקנית בארבעים ושמונה דברים [...] המכיר את מקומו והשמח בחלקו.

[משנה אבות, ו, 1]

³⁰ כפי שנרחיב בסמוך. מעניין לשים לב שגם איין ראנד (סופרת ופילוסופית יהודית-אמריקאית, 1905-1982) סוברת שגיעת הכפיים, העבודה הקשה וההצלחה אשר טמונה בכישרון, הן אלו אשר גורמות לסיפוק אמיתי אצל האדם. האדם לא יכול לשמוח באמת ללא הצלחה זו, אשר נובעת מעבודה קשה וביטוי עצמי בצורה הטהורה ביותר שיכולה לעלות על הדעת. עיינו בספרה, **מרד הנפילים** (תרגום: י' סלע-שפירו), אור יהודה 2012, עמ' 822-871. ניתן לעיין בשפת המקור בכתובת: http://amberandchaos.net/?page_id=73.

³¹ כפי שטוענת ד"ר חיה שרגא בן איון, עיינו בכתובת: <http://www.magicbible.co.il> - איזהו עשיר - השמח בחלקו.

³² עיינו: ש' ליפקין וח' בוהק, **פתגמון: מילון פתגמים**, תל אביב 2005. פרשנויות אלו מצטרפות לפירוש הרווח בעולם התורני והבית-מדרשי.

³³ בהקשר זה נוכל להדגיש (מה שנכון לרוב הפרשנויות שהבאנו עד כה) כי השאלה אינה 'איזהו מאושר', כי אם 'איזהו עשיר'. המשנה מתנסחת בצורה כזו שמזהה את ה'עושר', המזוהה לרוב כעניין פיזי גרידא, כתלוי בעניין הנפשי והרוחני. ובהקשר שלנו, העשיר הוא האדם אשר שמח בחלקו, ודווקא באותו חלק שהשיג בעמלו שלו. האושר של האדם הנובע מעמלו שלו הופך אותו ממילא לעשיר.

³⁴ כפי שנאמר במשנה סנהדרין, ד, ה: "וליהגיד גדולתו של הקדוש ברוך הוא שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד וכולן דומין זה לזה ומלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא טבע כל אדם בחותמו של אדם הראשון ואין אחד מהן דומה לחבירו לפיכך כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם", ועיינו דבריו של ר' ש"ח פרידמן (מסדיגורה), **חיי שלמה**, ירושלים תשס"ו, עמ' צז.

שתיים מהדרכים שבעזרתן התורה נקנית הן הכרת המקום האישי והשמחה בחלקו האישי של הלומד.³⁵ האם יש קשר בין שתי הדרכים, שבשלו הן נסמכו זו לזו? אפשרות אחת להבנה היא שלמרות ההפרדה שיש בין שתי ההגדרות הללו לקניין התורה, יש ביניהן גם קשר: הכרת המקום האישי קשורה כמובן לשמחה בחלק שהאדם השיג, שהרי אדם אשר מכיר את מקומו הוא אדם צנוע, וממילא אדם כזה גם יהיה שמח במה שזכה שיהיה בחלקו.³⁶ אך ניתן גם להבין אחרת את הדברים, כפי שכותב ר' משה אלמושנינו:³⁷

והיה הראשון שהוא [...] המכיר את מקומו, והוא הדבר הצריך מאד אל היוצא מתחת רבו, שהגיע למדרגת לומד מעצמו, שיכיר את מדרגתו [...] כי כאשר יכיר את מדרגתו ישתדל להשתלם עוד, וכאשר ימצא עם חכם אחר גדול ממנו, בהכירו מדרגתו, יהיה נהנה ממנו במשא ובמתנו עמו. השמח בחלקו, רוצה לומר שישמח בחלק המגיע לו מהשררה במושב זקנים, [...] כי השמח בחלק שיגיע לו מצד תורתו יעלה מעלה מעלה.

[פרקי משה, שם]

ר' משה אלמושנינו מתייחס לשתי ההגדרות הללו כאמורות כלפי חכם אשר מצוי הן בתורה והן בבית-הדין, חכם אשר הגיע למדרגה שבה הוא כבר 'יצא מתחת רבו'. המכיר את מקומו הוא אדם אשר מכיר את מדרגתו בעקבות ההישגים אשר הגיעו לו בעקבות לימודו; ואילו השמח בחלקו הוא אדם אשר שמח בחלק המגיע מהכבוד שזכה לו במושב הזקנים-חכמים. זוג תכונות אלו דומה אך שונה. הצד השונה הוא שבשמחה בחלקו מדובר על שמחה בכבוד אשר יש לו בתור חכם היושב במושב הזקנים, לעומת ההכרה במדרגה האישית אשר אמורה לגרום לאדם להשתדל עוד לגדול בתורה. הצד השווה הוא ששני הדברים נובעים מתוך עמל אישי והכרת המקום האישי אשר האדם טרח ועמל בכדי להשיג, ודווקא בגלל הכרתו אותם הוא זוכה ל'קניין תורה'.

נראה שניתן לראות רעיון דומה בתפילה אשר אנו אומרים בשבת ובמועדים:

א-לוהינו וא-לוהי אבותינו, רצה נא במנוחתנו, קדשנו במצוותיך, ותן חלקנו בתורתך...

ניתן להבין בקשה זו כרצון למציאת המקום האישי והפרטי בתורה.³⁸ כאשר מתבוננים באמירה זו על רקע אמירתו של בן זומא 'השמח בחלקו' ולאור פירושו של ר' משה אלמושנינו, ניתן להבין שמעבר לכך שמוטל על כל פרט ופרט להכיר ולמצוא את מקומו האישי בתורה ובעולם ולחפש אותו היטב; האתגר אשר משתמע מדברי בן זומא הוא גם לראות שהאדם אף ישמח במציאת אותו מקום אישי. ברגע שאדם ישמח במציאת חלקו בתורה ובמציאות – חלקו הנובע מתוך עמלו הוא השיג לעצמו – הוא יהפוך להיות עשיר ומאושר.

³⁵ נדגיש כי פרשני המשנה מבינים את שתי ההגדרות הללו כנפרדות ברשימה, עיינו בתפארת ישראל – יכן, בפירוש ר' מתתיה היצהרי, ובפרקי משה על אתר.

³⁶ ואכן כך פירש ר' מתתיה היצהרי.

³⁷ מחכמי סלוניקי, המאה ה-16.

³⁸ וכן מפרש הרב ע' אבן-ישראל שטיינזלץ, ביאור תניא, חלק א, ירושלים תשע"ג, עמ' 33.

לסיכום דעתו של בן זומא, נראה שכיום סברתו חשובה ומרכזית בהתנגשות עם שתי תפיסות ההולכות וגוברות בעולם: מחד גיסא הדיכאון, ומאידך גיסא ההסתמכות העיוורת על הקב"ה אשר גורמת לאדם שלא להשתדל בעצמו. המענה לראשון הוא הדגשת כוחה של היצירה כאמצעי קריטי להנעת פעולות מפתחות. בעולם המערבי, ואף המזרחי, מחלת הדיכאון הולכת וגוברת,³⁹ ובמקרים רבים מדכאת באדם את הרצון ליצור ולעמול ומבססת בו תחושת סתמיות כלפי פעולות יומיומיות. מדברי בן זומא ניתן להסיק שהשקעת כוחות משמעותיים בניסיון ליצור ולפתח בצורה של 'גיע כפים' (אין המדובר ביצירה או פעולה פיזית דווקא, אלא בכל יצירה שהיא) היא הבסיס לשילוב בין העושר והאושר. כאמור, אין מדובר בעושר אובייקטיבי, אלא בעושר סובייקטיבי במובן של שמחה בחלק שהאדם הצליח להשיג בכוחות עצמו, בכוחות היצירה שלו. המענה לתפיסה השנייה הוא ההתנגדות החריפה לאמירה ש-ה' ידאג לאדם בלא צורך בטרחה מרובה מצידו. תפיסה זו מוכרת בעולם, ורבים כבר מתנגדים לה וסוברים כי השתדלות האדם היא נצרכת, אך התפיסה הרווחת היא שההסתפקות במה ש-ה' העניק לי, יחד עם השתדלותי, היא-היא שתעניק לי את השמחה בחלקי, ובכך את העושר. בן זומא מחדש שהעושר לא נובע מהמקום הזה, אלא משמחה במה שהאדם השיג לעצמו בעזרת עמלו ויגיעתו ושימוש העיל בכוחותיו. זו הנקודה שממנה נובע העושר, בהנחה שהאדם יהיה שמח בהישגיו.⁴⁰ כלומר, אין הבדל אם ה' יעניק לי הרבה או מעט ביחס לעושר ולאשר שהאדם יחווה. האושר ועושר נובעים אך ורק מתוך ההסתפקות (במובן של סיפוק ושמחה) של האדם מיגיע כפיו ומיצירתו, וכמובן שיש להודות על כל מה ש-ה' מעניק ומוסיף על כך.

1. בין פרקי אבות למסכת שבת - אקטיביות אל מול פסיביות

בקריאה האפשרית האחרונה ננסה לדייק הבחנה נוספת בין ההשקפה של בן זומא במסכת אבות לבין דברי ר' מאיר במסכת שבת, ובעיקר בעזרת דעתו של ר' מאיר. נעיין בהבדלים הטרמינולוגיים שבין אמירתו של ר' מאיר לבין זו של בן זומא:

בן זומא: השמח בחלקו.
 ר' מאיר: שיש לו נחת רוח בעושרו.

נדייק בלשונם של שני התנאים. בן זומא אומר שהשמח בחלקו, לפי פירוש מהרש"א שבו עסקנו, הוא זה אשר יוצר ומפתח ויגע בעולם, והסקנו שמדובר על אדם המוצא את ה'נקודה' והשליחות שלו

³⁹ כך על פי נתונים של World Health Organization, המצויים בכתובת: <http://www.who.int/mediacentre>, שלפיהם מעל 300 מיליון אנשים ברחבי העולם סובלים מדיכאון, והנתון הזה הולך וגובר ככל שהשנים עוברות.

⁴⁰ ההשוואה בין דעת בן זומא באבות לבין פירוש מהרש"א את האגדה במסכת שבת באה על רקע הפסוקים במשלי כב, א-ב: "נבחר שם מעשר רב מפקסך ומזב חן טוב. עשיר ורש נפגשו עשה כלם ה". ופירש מצודת דוד שם, ד"ה עשיר: "מוסב למעלה לומר לזה נבחר שם וכן מעושר כי העושר לא ישובח והעוני לא יגונה כי מ-ה' יצא הדבר בגזרה היורדת מן השמים ופגשה בהם בזה העושר ובוה העוני כפי הגזרה הגזר כי ה' עושה כל אלה ולא בעבור רוב החכמה העשיר העשיר, אבל השם והחן באה בבחירת האדם עצמו". אומנם העשירות האובייקטיבית מגיעה מאת ה', אך השם והחן תלויים אך ורק בבחירתו של האדם.

במציאות. אפשר לקחת סברה זו צעד קדימה ולהסיק שאדם זה הוא אדם אקטיבי. כלומר, חיפוש הנקודה העצמית והמימוש שלה דורשים מאמץ ותהליך של חיפוש ובירור מודעים. לעומת זאת, אם נשווה את הלשון שבן זומא משתמש בה ללשונו של ר' מאיר, אפשר להסיק שכונתו של ר' מאיר הייתה פחות יומרנית; קרי, עיקר העניין הוא לא מציאת החלק, אלא 'נחת רוח' ורוגע במה שקיים. עמדה זו מציגה אדם מאמין-פסיבי אשר שמח בחלקו, ולא משנה אם חלקו זה מעט או רב. לפי השקפה זו, אפשר להבין את דברי רש"י בצורה טובה יותר:

איזהו עשיר – נפקא מיניה למטרע להדורי אמילתא [נפקא מיניה, לחזר אחר הדבר].

נחת רוח בעשרו – שמח בחלקו, אם מעט אם רב.

[רש"י, שבת כה ע"ב]

רש"י מפרש שהיוצא מתוך השאלה 'איזהו עשיר' הוא האם צריך לטרוח עבור הניסיון להשגת העושר ומהי הטרחה הנדרשת. התשובה שהוא מפרש על 'נחת רוח בעושרו' היא שלמעשה אין צורך כלל לטרוח כדי להיות עשיר! העושר יגיע אם האדם יהיה שמח בחלקו, ולא משנה אם חלקו יהיה מעט אם רב. בצורה הזו ייווצר החיבור שבין העושר לאושר.

לפי זה, נראה ששני התנאים שולחים מסרים שונים בבסיסם: בן זומא סובר שכדי להיות עשיר נפשית, וממילא גם מאושר, על האדם לטרוח ולהתאמץ – 'גִּיעַ פְּפִיךָ כִּי תֹאכַל' – אקטיביות, פעולה, יצירה, כיבוש.⁴¹ כוח היצירה המניע את העולם יכול גם להניע את האדם לעבר עושרו ואושרו, אם רק ישמח בכך. לעומת זאת, ר' מאיר מורה שהעשיר הוא האדם אשר יודע להסתפק במה שניתן לו, בצורה פסיבית יותר – מתוך נחת רוח ומתוך הסתפקות במה ש-ה' מעניק. התודעה הנפשית כאן היא של רוגע ומנוחה ולא של פעולה יזומה.

לאחר שהתעמקנו בסברתו של בן זומא על פי פירוש מהרש"א, נעבור כעת להתעמק בסברתו של ר' מאיר. לא בכדי האגדה שעסקנו בה מובאת במסכת שבת. מסכת שבת כולה עוסקת בדיסוננס ובהבדלים שבין ששת ימי המעשה לבין שבת המנוחה. אוירת השבת שואפת לממש את ההבדלים דה-פקטו, ולנסות וליצור אווירה של 'נחת רוח' ומנוחה אשר תהיה שונה בצורה משמעותית מחיי היום-יום.⁴²

בנוסף, אם נעיין בהקשר שבו האגדה מובאת בתוך הסוגיה, נראה כי הסוגיה כולה עוסקת בתודעת 'נחת רוח' ומנוחה, בדגש על ההכנות הנעשות בבית כל אדם לפני השבת כדי להשרות אווירת מנוחה:

⁴¹ וכאן ניתן להבין את הפסוק 'וַיִּרְדּוּ בְּגֵגַת הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיָּה הַרְמִשֹּׁת עַל הָאָרֶץ' (בראשית א, כח) ככוח האנושי ש-ה' העניק לבני האדם כדי שיעשו בו שימוש ויכבשו בעזרתו – כוח היצירה. רס"ג מפרש את כוח השלטון (רדייה) ככוח אשר מייחד את בני האדם על פני החיות, והוא כוח ה'צלם אלוקים' ש-ה' העניק לאדם: "בצלמנו כדמותנו" – שליט" וכן "בצלמו" – שליט בראו" (פירוש רס"ג לתורה, בראשית א, כו-כז). ומקורו במדרש (תנחומא, בראשית שם): "מהו 'בצלמו', שיהא הוא שליט למטה כמו שאני שליט למעלה". [נלקח ממאמרו של הרב ח. סבתו, 'בצלם אלוקים עשה את האדם', שפורסם באתר 'ליבא', 27.12.15]. ועיינו הרב י"ד סולובייצ'יק, איש האמונה הבודד, בתוך: איש האמונה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 14-18.

⁴² כפי שאברהם יהושע השל כינה את השבת "מקדש בזמן", ראו בספרו, השבת: משמעותה לאדם המודרני, תל אביב 2012, עמ' 35-51.

"ותזנח משלום נפשי נשיתי טובה" (איכה ג, יז). מאי 'ותזנח משלום נפשי'? – אמר רבי אבהו: זו הדלקת נר בשבת. 'נשיתי טובה' – אמר רבי ירמיה: זו בית המרחץ. (אמר רבי יוחנן): זו רחיצת ידים ורגלים בחמין. רבי יצחק נפחא אמר: זו מטה נאה וכלים נאים שעליה. רבי אבא אמר: זו מטה מוצעת ואשה מקושטת לתלמידי חכמים.
[בבלי שבת, שם]

הגמרא עוסקת באגדה המציעה מספר אפשרויות לדרישת הפסוק ממגילת איכה. הדרשה הראשונה, של ר' אבהו, מקשרת את הפסוק לסוגיה ההלכתית המופיעה באותו דף, העוסקת בהדלקת הנר בשבת. לדעתו, מי שלא מדליק נר בשבת, וכפירוש רש"י – "שאין לו שלום בבית מאחר והולך ונכשל באפילה"⁴³, מפסיד טובה.⁴⁴ מטרת נר השבת היא ליצור אווירה של נחת רוח ושלום בבית. מכאן, אין פלא שהאגדה שלנו מופיעה מיד אחריה כביטוי נוסף לנחת רוח ואווירת שלום, בדגש על סברתו של ר' מאיר. ההבדל שבין האגדות הוא שהדלקת נר אמורה ליצור אווירה משפחתית של שלום בביתו של האדם, ולעומת זאת, השלום ביחס לעושר אמור כלפי הרגשת האדם כלפי עצמו וכלפי ממונו. ויפים דברי מהר"ל בהקשר זה:

פירוש כאשר אין שובת במלאכה אין זה שלום, וכאשר הוא שובת ממלאכה וגם יש לו נר שנותן לו שלום זהו שלום לגמרי [...] ולפיכך נקרא נר שבת שלום, כי סיבת שלום כאשר האדם שובת ממלאכה ויש לו נר שבת ויום טוב.
[מהר"ל, חידושי אגדות, שבת כה ע"ב, ד"ה זו הדלקת נר בשבת]

לפי מהר"ל, הנר מספק את הרובד השני של המנוחה. המנוחה ממלאכה היא הרובד הראשון, אשר בלעדיה לא ניתן להשיג שלום כלל. הרובד השני הוא הנר אשר מעניק לאדם שלום מוחלט ושלם. סוגיית נר השבת הסמוכה לאגדתנו מעצימה את התחושה של הפסיביות החיובית שר' מאיר מתאר במסכת שבת. השגת נחת הרוח יש בה מעין השגת שלום אשר שורה בשבת על ידי ההשבתה מהמלאכה ועל ידי הדלקת נר השבת. אדם שיש לו נחת רוח בעושרו, נחת רוח הנובעת מתוך שלום ומנוחה, הוא אדם עשיר. מתוך כך, ניתן לפרש את הביטוי 'נחת רוח בעושרו' של ר' מאיר בשני כיוונים. הראשון הוא שיש לאדם נחת רוח בעושרו במובן של רוגע מהשגת הממון העלולה להטריד את האדם יומם ולילה. העצירה מהרדיפה האינסופית אחר הממון מביאה לאדם את הנחת שאליה הוא כוסף. הפירוש השני הוא שיש לאדם נחת רוח בעושרו, כלומר במה שכבר השיג. האדם עוצר ממלאכתו, כמו שבת אשר מפסיקה את ימי המעשה, וחש סיפוק עז במה שהשיג. באותו רגע של הפנמת תחושת הסיפוק והשמחה בהשיג האדם הופך לעשיר בצורה סובייקטיבית. נראה שאין הכרח להכריע בין שתי ההבנות הללו בסוגיה, ולשתיהן יש במה להאיר את חידושו של ר' מאיר.

⁴³ רש"י, שבת כה ע"ב, ד"ה הדלקת נר בשבת.

⁴⁴ 'נשיתי טובה' פירושו: הפסד של טובה כלשהי. זוהי תוצאה לרישא של הפסוק, שבה נאמר שהאדם זונח את השלום. עיינו בפירוש אבן-עזרא והלקח טוב (פסיקתא זוטרותא) על אתר.

ז. סיכום

התבוננו בארבע אפשרויות שונות להבנת תשובותיהם של בן זומא ור' מאיר לשאלה 'איזהו עשיר'. ראינו שכולן מחברות את העושר עם האושר ומלמדות שלא מדובר בעשירות סובייקטיבית אלא בהרגשה פנימית שיש להעצים. כל פרשנות האירה נקודה אחרת אשר נותנת מענה לשאלת חוסר הסיפוק מהממון. ראינו גישות אשר משאירות את העושר בידיו של ה', אשר יקבע מי יעשיר ומי יעני, וראינו אפשרות לפרשנויות אשר דוגלות באקטיביות הדורשת יצירה ופעולה אישית, אשר יובילו את האדם לשמחה וממילא גם לעושר.

כדרך של אגדות, אין צורך בהכרח להכריע בפרשנות הנכונה יותר, כל עוד הפרשנויות מנסות לכוון לאמת ולפרשנות המדויקת, ובטח כאשר גם התנאים נחלקים בינם לבין עצמם בשאלה איזהו עשיר. מהסיבה הזו לא אכניס את ראשי בין ההרים הגדולים, ואשאיר את ההחלטה איזו גישה לאמץ בידי כל אחד ואחד.

הנקודה החשובה ביותר בשאלת 'איזהו עשיר' ובתשובות השונות הניתנות לכך לאורך הדורות היא הקריאה לבחירת דרך ודבקות בה. קושי זה של חוסר הסתפקות באושר ובעושר איננו חדש. העיסוק בנושא רחב, וכמו פעם גם כיום רבים מתקשים במציאת האיזון שבין העושר ובין האושר, ועוד יותר מתקשים בהסתפקות במה שיש להם או במה שהצליחו להשיג. ארבע גישות אלו הינן, במובן מסוים, טקטיקות. גישות אלו מציעות טקטיקות ואפשרויות לפתרונות לאלו המחפשים תשובה לשאלה ולאלו אשר זקוקים להם. כמובן, פתרונות חיצוניים אינם יכולים לספק לאדם אושר, אך הם יכולים לפתוח צוהר לעיסוק בנושא ומתוך כך אולי גם להביא לשינוי פנימי בתודעה הנפשית של האדם והחברה.